

УДК 37.031

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-1-35>**Микола БРИВКО,**
*orcid.org/0000-0002-7959-8505**науковий співробітник
Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»
(Київ, Україна) niksneg425@gmail.com*

ІДЕОЛОГІЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920–1930-Х РОКІВ

З приходом більшовиків до влади одним із вирішальних моментів існування радянської тоталітарної системи стає затвердження філософського вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, розширеного ідеями В. Леніна й Й. Сталіна, в ідеологічно-методологічній основі української педагогіки 1920–1930-х років, як і усього радянського суспільства.

Мета дослідження полягає у вивченні ідеологічно-методологічної основи навчально-виховного процесу радянської України в контексті здійснення політики нав'язування ідей диктатури пролетаріату та політичних репресій у суспільстві. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, системності, історизму, діалектики та міждисциплінарності, що дає змогу використовувати під час дослідження історико-педагогічні й історичні методи (теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз тощо).

Вивчаючи ідеологічно-методологічну основу навчально-виховного процесу України 1920–1930-х років у контексті здійснення політики нав'язування ідей диктатури пролетаріату та політичних репресій радянським тоталітарним режимом у суспільстві, розглядаємо матеріали навчальних програм, навчальних підручників, у яких демонструються приклади формування уявної боротьби з ворогами народу та утвердження диктатури пролетаріату в суспільстві. Аналізуючи архівні й інші документальні матеріали, наводимо приклади ідеологізації навчально-виховного процесу та повного панування марксистської методології в радянській педагогіці.

Акцентуючи увагу на тезі боротьби з ворогами народу, ілюструємо процес формування свідомості учнівської молоді та її спотворення в українському радянському суспільстві 1920–1930-х років, передусім у дитячому середовищі, що яскраво розкривають намагання комуністичного режиму використати свідомість підростаючого покоління в утриманні своєї влади.

Ключові слова: *навчально-виховний процес, марксистська методологія, диктатура пролетаріату, радянська Україна, 1920–1930-ті рр.*

Mykola BRYVKO,
*orcid.org/0000-0002-7959-8505**Researcher
National Historic and Memorial Reserve "Graves of Bykivnya"
(Kyiv, Ukraine) niksneg425@gmail.com*

IDEOLOGICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF SOVIET UKRAINE IN THE 1920S–1930S

With the coming to power of the bolsheviks, one of the decisive moments in the existence of the Soviet totalitarian system was the assertion of the philosophical teachings of K. Marx and F. Engels, extended by the ideas of Lenin and Stalin, in the ideological and methodological basis of ukrainian pedagogy of the 1920s and 1930s and the whole of soviet society.

The purpose of the study is to study the ideological and methodological basis of the educational process of soviet Ukraine in the context of the policy of imposing the ideas of the dictatorship of the proletariat and political repression in society. The research methodology is based on the principles of objectivity, systematics, historicism, dialectics and interdisciplinarity. That allows to use during research historical-pedagogical and historical methods (theoretical historical-pedagogical analysis, content - analysis and others).

Studying the ideological and methodological basis of the educational process of Ukraine in 1920–1930 in the context of the policy of imposing the idea of dictatorship of the proletariat and political repression by the soviet totalitarian regime in society, materials of curricula, textbooks, which demonstrate examples of imaginary struggle enemies of the people and the establishment of the dictatorship of the proletariat in society. Analyzing archival and other documentary materials, examples are given of ideologizing the educational process and the complete domination of marxist methodology in soviet pedagogy.

Emphasizing the thesis of the struggle against the enemies of the people, the process of forming the consciousness of student youth and its distortion in the ukrainian soviet society of the 1920-s and 1930-s, especially in the children's environment, is illustrated. Which clearly reveals the attempts of the communist regime to use the consciousness of the younger generation in maintaining its power.

Key words: *educational process, marxist methodology, dictatorship of the proletariat, soviet Ukraine, 1920–1930's.*

Постановка проблеми. Автор вступної статті книги Карла Поппера «Злиденність історизму» зазначав: «Більшовицький експеримент спирався на філософію, що вважала себе не просто спекулятивною (метафізичною), а науковою. Одним із вирішальних тверджень, на яке спиралася голістична соціальна інженерія більшовиків, було марксистське твердження про «історичну необхідність». Карл Маркс уважав, що він відкрив науковий закон історичного розвитку...» (Лісовий, 1994: 15). І це було одним із вирішальних моментів у формуванні ідеологічно-методологічної основи радянської педагогіки, яка безпосередньо базувалася на філософському вченні К. Маркса й Ф. Енгельса, розширеному та доповненому численними ідеями В. Леніна, а згодом і Й. Сталіна.

Аналіз досліджень. Розглядаючи історіографічний дискурс сучасного етапу розвитку історичних, історико-педагогічних і педагогічних наук, не можна не відзначити ту велику кількість праць (О. Сухомлинська, С. Тарнавська, С. Білокінь, Ю. Шаповал, В. Марочко, О. Удод, Е. Юінг Е.), що розглядали не тільки питання формування, становлення й розвитку системи освіти УРСР, а й ідеологічний складник більшовизму загалом і сталінського режиму зокрема, у тому числі практичного складника політики диктатури пролетаріату, зокрема здійснення політичних репресій. Та в більшості цих праць уникають або спрощують питання, як ідеологічно-методологічний складник навчально-виховного процесу радянської освіти доби становлення тоталітарної системи проявився в контексті політики нав'язування диктатури пролетаріату й політичних репресій у радянській Україні 1920–1930-х років.

Мета статті полягає у вивченні ідеологічно-методологічної основи навчально-виховного процесу 1920–1930-х років у контексті політики нав'язування ідеї диктатури пролетаріату та політичних репресій у радянській Україні.

Виклад основного матеріалу. З перших днів більшовицького перевороту в Росії 1917 року терор став одним із найважливішим засобів виживання радянської системи й формування свідомості, у тому числі й в освітньому середовищі. Ленінське розуміння диктатури пролетаріату як влади, що спирається на насилля, неминуче передбачало нещадність у розчищенні країни від тих, хто не з ними. З часом диктатура пролетаріату поступово трансформувалася в диктатуру єдиної партії, де у своєму генетичному коді первісно передбачала насилля як засіб досягнення політичних та економічних цілей. Останнього зовсім не приховував В. Ленін, який без тіні сумніву стверджував,

що «наукове поняття диктатури означає ні що інше, як нічим не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насилство спирається» (Ленін, 1950а: 326). Йому вторив М. Бухарін: «... Пролетарський примус у всіх своїх формах, розпочинаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи...» (Бухарін, 1920: 146). Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко у виступі 21 січня 1934 року на XII з'їзді КП(б)У вказував: «Диктатура пролетаріату, учив Ленін партію, є запекла боротьба – кривава і безкровна, насильницька і мирна, військова і господарська, педагогічна й адміністративна проти сил і традицій старого суспільства. Диктатура пролетаріату є найбільш безмежна й найбільш нещадна війна нового класу проти більш могутнього ворога, проти буржуазії, опір якої вдесьтеріла її поваленням ...» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 11).

Так, виходячи з марксистського вчення про диктатуру пролетаріату зроблений фундаментальний для педагогіки висновок: лише революційне повалення експлуататорів відкриває простір для нового виховання (Марксизм и педагогика, 1966: 11). Тому, підкреслюючи класовий характер освіти, В. Ленін на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів у січні 1919 році вказував: «Одним из ... буржуазных лицемерий является убеждение в том, что школа может быть вне политики. Вы прекрасно знаете, насколько лживо это убеждение. И буржуазия, выдвигающая такое положение, сама во главу угла школьного дела ставила свою буржуазную политику и старалась школьное дело свести к тому, чтобы натаскать для буржуазии покорных и расторопных при-служников, старалась снизу доверху даже всеобщее обучение свести к тому, чтобы натаскать для буржуазии покорных и расторопных слуг, исполнителей воли и рабов капитала, никогда не заботясь о том, чтобы школу сделать орудием воспитания человеческой личности» (мова оригіналу) (Ленін, 1950b: 392–393).

Показуючи, що школа ХХ сторіччя перетворюється на зброю класового панування буржуазії, В. Ленін розглядає виховання й освіту підростаючого покоління як невід'ємну частину революційної боротьби трудящих за своє визволення (Марксизм и педагогика, 1966: 14). І підкреслює це 28 серпня 1918 року на I Всеросійському з'їзді з освіти: «Наше дело в области школьной есть та же борьба за свержение буржуазии; мы открыто заявляем, что

школа вне жизни, вне политики – это ложь и лицемерие» (мова оригіналу) (Ленин, 1950b: 68).

Тому формування правильних політичних поглядів і комуністичну ідейність стало основною частиною комуністичного виховання в радянській Україні 1920–1930-х років. Саме на такій прямій залежності завдань радянської освіти від планів комуністичної партії наголошує ідеолог радянської педагогіки, заступник наркома освіти РСФСР Н. Крупська, указуючи, що *«немає нічого більш наївного, як твердження, що педагогіка може й повинна бути далекою від політики. Педагогіка – наука на ¾ суспільна, тому ніяк від неї не можна відділити жагучі проблеми політики, жагучі проблеми сучасності»* (Лобода, 2012: 218).

Але якщо в 1920-х і до початку 1930-х років, під час формування системи освіти в УРСР, фактично існувало декілька методологічних напрямів, які найбільш вдало виокремив доктор педагогічних наук Л. Ваховський у статті (Ваховський, 2017: 237–249), називаючи їх «педагогічними проектами». То вже з кінця 1920-х – першої половини 1930-х років відбувається практична ліквідація методологічного розмаїття, а із середини 1930-х років панівною стає лише марксистська педагогіка. Певною мірою це було зумовлено боротьбою всього суспільства з «ворогами народу» й затвердженням.

Затвердження марксистської методології та вплив більшовицької партії яскраво простежується на прикладі підручника «Історія ВКП(б). Короткий курс» (1938), щодо якого Й. Сталін вимагав аби головний акцент було зроблено на боротьбі партії з фракціями й угрупованнями, антибільшовицькими течіями. У листі він писав: *«... без принципіальної боротьби з антиленінськими течіями та групами, без їх подолання, наша партія неминуемо переродилась би, як переродились соціал-демократическіе партії II-го Інтернаціонала, не приєднуючі такої боротьби...»* (мова оригіналу) (Сталин, 1937: 8–9).

У постанові ЦК КП(б)У «Про вивчення історії ВКП(б)» (1938) вказувалося та доручалося всім партійним організаціям ознайомлення та вивчення його *«шляхом читки»* (Шаповал, 1990: 14). Відповідно, у засобах масової інформації з'являються численні статті щодо вивчення історії ВКП(б). Але найголовніше було фактичне дублювання його змісту в навчально-виховному процесі навчальних закладів радянської України, зокрема в навчальних підручниках як середньої, так і вищої школи.

Ґрунтуючись на матеріалі «Історії ВКП(б). Короткий курс» як ідеолого-методологічному

орієнтирі авторські колективи намагалися створити навчальний підручник, який би влаштував радянську владу. Показовим прикладом ідеологізації підручника є підручник «Історія СРСР» за редакцією С. Окуня (1939), де *«історія нового часу розпадалася, як указували в зауваженнях про конспект підручника нової історії товариші Сталін, Кіров, Жданов, на три частини»* (Окунь, 1939: 5).

Не оминали подібного й підручники з історії України, та лише в 1940 році було видано підручник «Історія України: Короткий курс» під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, який містив офіційну концепцію української історії сталінського періоду, щоб *«показати на основі марксистсько-ленінської методології історичний процес, який закономірно веде до перемоги соціалістичної революції»* (Історія України, 1940: 3). Висвітлюючи історію України, автори підручника прагнули насамперед показати класову боротьбу в Україні, подати історію українського народу в тісному зв'язку з історією народів СРСР і показати роль національно-визвольного руху в історичному процесі України. Також підкреслювали, що виступають проти теорій безбуржуазності, безкласовості української нації та історичного процесу в Україні, висунутих низкою українських істориків (насамперед погляди М. Грушевського) (Гупан, 2013: 187).

Водночас варто відзначити, що акцент на всебічну боротьбу робився ще в розпорядженні Колегії Наркомату освіти УСРР «Про Постанову ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 р. про підручники для початкової й середньої школи» від 29 березня 1933 р., де вказувалося, що вона *«ставить передусім педагогічним фронтом завдання розгорнути нещадну боротьбу проти всіляких націоналістичних ухилів, проти українського націоналізму, проти усіляких петлюрівських елементів...»* та схвалює підходи до змісту підручників і навчальних програм, зокрема курс історії України викладати рівномірно з курсом історії народів СРСР, а в ході розробки програм з історії України та української мови в основу покласти розроблені програми з російської мови НКО РСФРР, читанки забезпечити матеріал класово витриманий (ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 23. Арк. 3–4).

Проте ідеологічна насиченість підручників, як й інших навчально-методичних видань, неможлива без тих основ, що закладаються в навчальних планах і програмах навчальних дисциплін, які проходили важкі суперечливі процеси формування й ще більші ідеологічні вимоги з боку радянської влади. А відтак складання навчаль-

них програм, які б задовольняли владу, було під постійною прискіпливою увагою й критикою з боку партійних функціонерів.

Прикладом може слугувати курс історії України, який уведений після значної перерви на нараді ЦК КП(б)У з питань національної політики 26 квітня 1933 року. Та лише з виходом 15 травня 1934 року постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» відбувається забезпечення докорінного перетворення у вивченні історії: насамперед, подавалося однозначне тлумачення історії як науки й навчального предмета; ставало обов'язковим закріплення в пам'яті студентів систематичних основ історії як науки. Так відбувалося підведення учнів «до марксистського розуміння історії» (Народное, 1974: 166) і можливості «формувати розуміння історичної ролі Радянського Союзу як носія миру й прогресу» (Очерки, 1980: 288).

Разом із тим Д. Тополянський зазначав, що «перші навчальні плани не позбавлені деяких хиб. [...] У навчальних планах поряд з елементами «конвеєрності» було також надмірне «розтягування» дисциплін за часом. Не завжди обсяг, зміст і відведений час по окремих дисциплінах відповідав загальнофакультетській і спеціальнонауковій підготовці студентів відповідно до завдань університетів...» (Тополянський, 1934: 1). Крім того, як указувалося на XII з'їзді КП(б)У (18–23 січня 1934 р.), «програми, особливо з [...] історії, були просякнуті націоналістичним змістом. У програмах бракувало систематичності знань, не відбувалися нові досягнення науки і техніки...» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 313).

Сформована марксистська ідеологічно-методологічна основа навчально-виховного процесу активно впливала на формування свідомості учнівської молоді, спотворюючи її, роблячи їх гвинтиком у жорстокому сталінському режимі, що бачимо

на численних прикладах. Наприклад, у статті «Расстрелять торговцев родиною» пишуть, що учні 10-А класу повної середньої школи м. Сніжне Донецької області вимагають «фізичного знищення всіх членів паралельного троцькістського центру...» (Расстрелять, 1937: 4). А в газеті «Юний піонер» наголошують на такому: «Ніколи не забувати про капіталістичне оточення – ось чого вчить нас товариш Сталін. [...] Ось чому кожен із нас повинен виховувати себе пильним і завжди готовим дати відсіч ворогові» (Пильність, 1937: 1).

Приводило це до подібних фактів, які повідомлялися в Інформаційній довідці про виховання дітей у школах Петрівського району Київської області та в Ольгопольському районі Вінницької області від 7 квітня 1937 року, де вказувалося, що на Вінниччині «ученицу Заречанскую обвинили в пособничестве только за то, что она смотрела в окно, когда вели арестованного контрреволюционера Зинченко (из решения обкома КП(б)У» (мова оригіналу) (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7098. Арк. 7). І таких прикладів велика кількість.

Висновки. Загалом варто відзначити, що вплив ідеології марксизму на формування ідеологічно-методологічної основи навчально-педагогічного процесу в 1920–1930-х роках є прямим наслідком тривалого функціонування сталінського режиму, який фактично намагався позбавити суспільство й людей їхніх природних прав, робив з підростаючого покоління бездушних маріонеток виконання волі однієї людини в умовах тоталітарної системи. Фактично, як зазначає О. Сухомлинська, освітні заклади стають на шлях авторитарно-дисциплінарних начал управління й діяльності з чітко визначеним обсягом знань, умінь і навичок, де панівним стає партійно-класовий, ідеологічний дискурс (Пироженко, 2012: 125). Усе інше відкидалося як вороже, з чим потрібно було боротися та що необхідно було виявляти в повсякденному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лісовий В.С. Карл Раймунд Поппер та його твір «Злиденність історизму». Поппер К. Злиденність історизму / переклад з англ. Київ : «Абрис», 1994. 192 с. С. 3–20.
2. Ленин В.И. Сочинения. 4-е изд. Москва : Государственное издательство полит. лит., 1950. Том 31 : Апрель – декабрь 1920 г. 545 с.
3. Бухарин М.И. Экономика переходного периода. Москва : Государственное издательство, 1920. Ч. 1 : Общая теория трансформационного процесса. 158 с.
4. ЦДАГО України. Фонд 1. Опис 1. Справа 430.
5. Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе) / под ред. : И. И. Вовси, В. П. Груздев. Москва : Просвещение, 1966. 120 с.
6. Ленин В. И. Сочинения. 4-е изд. Москва: Государственное издательство полит. лит., 1950. Том 28 : Июль 1918 – март 1919 г. 510 с.
7. Лобода С. Педагогічна преса 1920–1930 рр. як засіб формування суспільно-політичної свідомості. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2012. № 43 (1). С. 217–226.
8. Ваховський Л.Ц. Методологічні трансформації у вітчизняній педагогічній науці (20-ті роки ХХ ст.). *Pedagogika*. 2017. Т. XXVI. № 1. С. 237–249.

9. Сталин И. В. Об учебнике истории ВКП(б). *Большевик*. 1937. № 9. С. 8–9.
10. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.
11. Окунь С. Б. История СССР. Ленинград : Изд-во Ленинградского государственного университета, 1939. 205 с.
12. Історія України: Короткий курс / під ред. : С.М. Белоусова та інші. Київ : Вид-во АН УРСР, 1940. 412 с.
13. Гупан Н. М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40–50-ті рр. XX ст.). *Педагогічний дискурс* : збірник наукових праць. 2013. Вип. 15. С. 185–190.
14. ЦДАВО України. Фонд 166. Опис 11. Справа 24. Арк. 1–5.
15. Народное образование в СССР. Сборник документов (1917–1973 гг.) / сост. : А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. Москва : Педагогика, 1974. 560 с.
16. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: (1917–1941 гг.) / отв. ред. Н. П. Кузин, М. Н. Колмакова, З. И. Равкиню. Москва : Педагогика, 1980. 456 с.
17. Тополянський Д. Б. До Всеукраїнських фахових нарад. *За комуністичні кадри*. 1934. № 14. С. 1.
18. ЦДАГО України. Фонд 1. Опис 1. Справа 436.
19. Расстрелять торговцев родиной. *Стахановская вахта*. 1937. № 23. С. 4.
20. Пильність насамперед. *Юний піонер*. 1937. № 36. С. 1.
21. ЦДАГО України. Фонд 1. Опис 20. Справа 7098.
22. Пироженко Л. Становлення предметів загальної середньої освіти у 30-х роках XX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 2. С. 125–128.

REFERENCES

1. Lisovyy V.S. Karl Raymund Popper ta yoho tvir «Zlydennist' istoriysyzmu». [Carl Raymond Popper and his work "Poverty of Historicism"]. Popper, K. *Zlydennist' istoriysyzmu*. Pereklad z anhli. Kyiv: «Abrys». 1994. s. 3–20 [in Ukrainian]
2. Lenin V.I. *Sochineniya*. Tom 31: Aprel' – dekabr' 1920 g. [Compositions. Volume 31: April – December 1920]. 4-ye izd. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo polit. lit. 1950 [in Russian].
3. Bukharin M.I. *Ekonomika perekhodnogo perioda*. Ch. 1; Obshchaya teoriya transformatsionnogo protsessa. [Economy in transition. -Ch. one; General theory of the transformation process]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo. 1920 [in Russian].
4. TSDAHO Ukrayiny. [TsDAGO of Ukraine]. Fond 1, opys 1, sprava 430 [in Russian].
5. Vovsi I.I. (Ed.). *Marksizm i pedagogika*. Ucheniye V.I. Lenina ob obrazovanii i kommunisticheskom vospitanii. (V pomoshch' partiynoy uchebe). [Marxism and Pedagogy. The doctrine of V.I. Lenin on education and communist upbringing. (To help party training)]. Moskva: Izd.-vo «Prosveshcheniye». 1966 [in Russian].
6. Lenin V.I. *Sochineniya*. Tom 28: Iyul' 1918 – mart 1919 gg. [Compositions. Volume 28: July 1918 – March 1919]. 4-ye izd. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo polit. lit. 1950 [in Russian].
7. Loboda S. Pedahohichna presa 1920–1930 rr. yak zasib formuvannya suspil'no-politychnoyi svidomosti. [Pedagogical press of 1920-1930 as a means of forming socio-political consciousness]. *Psykhologo-pedahohichni problemy sil'skoyi shkoly*. 2020. № 43(1). s. 217–226 [in Ukrainian].
8. Vakhovs'kyi L.TS. Metodolohichni transformatsiyi u vitchyznyaniy pedahohichniy nautsi (20-ti roky KHKH st.). [Methodological transformations in domestic pedagogical science (1920s)]. *Pedagogika*. 2017. t. XXVI, nr 1, s. 237–249 [in Ukrainian].
9. Stalin I.V. Ob uchebnike istorii VKP(b). [About the history textbook of the CPSU (b)]. *Bol'shevik*. 1937. № 9. S. 8–9 [in Russian].
10. Shapoval YU.I. *U ti trahichni roky: stalinizm na Ukrayini*. [In those tragic years: Stalinism in Ukraine]. Kyiv: Polityvydav Ukrayiny. 1990 [in Russian].
11. Okun' S. B. *Istoriya SSSR*. [History of the USSR]. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta. 1939 [in Russian].
12. Byelousova S.M. (Ed.). *Istoriya Ukrayiny: Korotkyy kurs*. [History of Ukraine: A short course]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. 1940 [in Ukrainian].
13. Hupan N.M. Shkil'nyy pidruchnyk yak dzherelo doslidzhennya dyferentsiatsiyi zmistu suspil'stvoznachnykh predmetiv (40–50-ti rr. KHKH st.). [School textbook as a source of research on the differentiation of the content of social science subjects (40–50s of the XX century)]. *Pedahohichnyy dyskurs: zbirnyk naukovykh prats'*. 2013. Vyp. 15. S. 185–190 [in Ukrainian].
14. TSDAHO Ukrayiny. [TsDAGO of Ukraine]. Fond 166, opys 11, sprava 24, ark. 1–5 [in Russian].
15. Abakumov A.A. (Ed.). *Narodnoye obrazovaniye v SSSR. Sbornik dokumentov (1917–1973 gg.)*. [Public education in the USSR. Collection of documents (1917–1973)]. Moskva: Pedagogika. 1974 [in Russian].
16. Kuzin N.P. (Ed.). *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR: (1917-1941 gg.)*. [Essays on the history of school and pedagogical thought of the peoples of the USSR: (1917–1941)]. Moskva: Pedagogika. 1980 [in Russian].
17. Topolyans'kyi D.B. Do vseukrayyns'kykh fakhovykh narod. [To the All-Ukrainian professional meetings]. *Za komunistychni kadry*. 1934. № 14 (sichnya 9). S. 1 [in Ukrainian].
18. TSDAHO Ukrayiny. [TsDAGO of Ukraine]. Fond 1, opys 1, sprava 436 [in Russian].
19. Rasstrelyat' torgovtsev rodinoy. [Shoot the traders in the homeland]. *Stakhanovskaya vakhta*. 1937. № 23 (Janvarya 29). S. 4 [in Russian].
20. Pyl'nist' nasampered. [Vigilance first of all]. *Yunyy pioner*. 1937. № 36 (15 kvitnya). S. 1 [in Ukrainian].
21. TSDAHO Ukrayiny. [TsDAGO of Ukraine]. Fond 1, opys 20, sprava 7098 [in Russian].
22. Pyrozhenko L. Stanovlennya predmetiv zahal'noyi seredn'oyi osvity u 30-kh rokakh KHKH st. [Formation of subjects of general secondary education in the 30s of the XX century]. *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh*. 2012. Vyp. 2. S. 125–128 [in Ukrainian].